

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԻՄԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Գարեգին Թումանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Չարենցի 15, 0025 Երևան, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ gstumanyan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 20.12.2018, գրախոսվել է 30.08.2019, ընդունվել է
տպագրության 05.05.2019

Կովկասից դեպի Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհ քոչվորների ներխուժումներ, ըստ երևույթին, տեղի են ունեցել նաև նախորդ դարաշրջաններում՝ մինչև քննվող կիմերա-սկյութական տեղաշարժերը: Ենթադրվում է, որ իրարից ժամանակագրորեն հեռու այդ արշավանքների միջև կարելի է գտնել փոփոխություններ՝ սկսած հյուսիսկովկասյան տափաստաններում քոչվոր ցեղերի կուտակումներից մինչև դրանց խախտումների կենտրոն(ներ)ի փոխադրումը Առաջավոր Ասիայում նոր նվաճված որևէ տարածք: Դիտվում են նաև տարածական հետաքրքիր համընկնումներ: Օրինակ, մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերին Փոքր Ասիայում կասկերի զբաղեցրած տարածաշրջանը որոշ չափով համընկնում էր մ.թ.ա. I հազարամյակում կիմերների գրաված տարածքին¹: Ուշագրավ է նաև, որ արիական հիմնախնդիրը հետազոտողների կարծիքով, սկյութական, իրանական և հնդկական առասպելաբանական որոշ սյուժեներ ունեն ընդհանուր հիմք²: Այնուամենայնիվ, անընդունելի է համարվել այն դրույթը, որ կիմերա-սկյութական ցեղերը կարող էին Անդրկովկասում հայտնվել մ.թ.ա. IX դարում³: Ըստ երևույթին, հիշյալ հարցը պետք

¹ Пьянков 1979, 196.

² Бонгард-Левин, Грантовский 1983, 202.

³ Грантовский 1970, 370-371. Պատմության թատերաբեմում սկյութների հայտնվելու ժամանակաշրջանը որոշակիորեն հաստատված չէ: Սկյութների մասին հիշատակությունների աղբյուրների և նրանց վաղ առկայությունը ենթադրող ուսումնասիրությունների վերաբերյալ տե՛ս Sulimirski 1954, 282-284, 289-293: Տ. Սուլիմիրսկին ինքն էլ են-

է բաց համարել այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրա վերաբերյալ առավել ծանրակշիռ փաստեր, մասնավորապես՝ համաժամանակյա գրավոր վկայություններ, չեն հայտնաբերվել:

Նախ անդրադառնանք կիմերների և սկյութների այն առաջնորդներին, ովքեր առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհում ու նրա շուրջը ծավալված իրադարձություններին, և ում մասին գրավոր վկայություն է թողել պատմությունը: Մեզ հայտնի են կիմերական ընդամենը երեք անձնանուն՝ Թեուշպա, Դ/Թուգդամի/ե և Սանդաքշատրու⁴: Թեուշպան Ռուսա II-ի ժամանակակիցը և, հնարավոր է, դաշնակիցն էր⁵: Հայտնի է, որ նրա առաջնորդությամբ կիմերները մ.թ.ա. 679/678 թ. պարտություն են կրել Ասարհադոնի զորքերից: Խուբուշնայի ճակատամարտում Թեուշպան զոհվում է⁶: Կիմերների նոր առաջնորդ է հռչակվում Դուգդամին (մ.թ.ա. 679/678–653/640)⁷: Նրա զորքերը մ.թ.ա. 676/675 թ. ներխուժում են Փոքր Ասիա և ջախջախում Փոյուզական թագավորությունը⁸: Հնարավոր է, որ Ռուսա II-ի գահակալության տարիներին ուրարտացիների ռազմական հաջողությամբ

թաղրում է, որ սկյութները Հայկական լեռնաշխարհում պիտի որ հայտնված լինեին մ.թ.ա. X–IX դարերում: Մեր կարծիքով, բերված փաստերը դեռևս բավարար չեն այդ տեսակետը հաստատելու համար: Մասնավորապես, անհասկանալի է, թե տեղական (էթիունյան-ԳԹ) և անդրոնոսյան մշակույթներին պատկանող խեցանոթների ձևերի և զարդաբանվածքի նմանությունն ինչպե՞ս կարող է փաստարկ հանդիսանալ Հայկական լեռնաշխարհում սկյութների վաղ առկայությունն ապացուցելու համար:

⁴ Զահուկյան 1977, 75: Զահուկյան 1987, 494-495:

⁵ Երեմյան 1968, 105-106: Հարգարժան գիտնականը, թյուրիմացաբար, կիմեր Թեուշպային համարում է սկյութ «Սագաշտարայի» (իմա՝ Շագապուտարա/Սկայորդու-ԳԹ) հաջորդը:

⁶ Ադոնց 1972, 288: Дьяконов 1951, 216 (№ 65). Дьяконов 1956, 236. Алиев 1960, 234-235. Алексеев 1992, 28. Иванчик 1996, 61. Քոսյան 1999, 240: Ivantchik 2001, 56.

⁷ Ուսումնասիրողների կարծիքով Δսϋδαμής անձնանունը հին հունական գրավոր ավանդությունում վրիպակի պատճառով դարձել է Δսϋδαμής. տե՛ս Дьяконов 1956, 240. Երեմյան 1968, 108: Phillips 1972, 132: Հերոդոտոսը հիշատակում է Լյուգդամիս անունով մարդկանց (Herodotus 1890, I, 61, 64, VII, 99): Նրանցից առաջինն ապրել է կիմերների առաջնորդ Դուգդամիից մեկ դար հետո և Պիսիստրատոսի ժամանակ Նաքսոսի կառավարիչն էր: Հիշատակված մյուս անձնավորությունը Հալիկառնասոսից էր, որի դուստր Արտեմիսիայի մասնակցությունը Հելլադայի դեմ Քսերքսեսի արշավանքին ևս մի կողմնակի վկայություն կարելի է համարել հոգուտ Լյուգդամիս Հալիկառնասոսու կիմերական ծագման: Ժամանակագրական տեսանկյունից բացառված չէ, որ խոսքը միևնույն անձնավորության մասին է:

⁸ Меликишвили 1951, 39. Меликишвили 1959, 228-229. Меликишвили 1960, 341-342 (№ 278). Երեմյան 1968, 109: Քոսյան 1999, 242, 246-247: Арутюнян 2001, 335-336 (№ 414).

յուններում իրենց դերն էին խաղում նաև կիմերական վարձկան ջոկատները⁹: Որոշ ժամանակ անց կիմերներն արշավում են Լիդիա: Լիդիայի Գիգես արքան սկզբում հաղթում է կիմերներին, սակայն կիմերները, թերերի և լիկիացիների աջակցությամբ, կրկին խախտում են Լիդիայի սահմանները, իսկ Գիգեսը պարտության է մատնվում և զոհվում, ըստ երևութին՝ մ.թ.ա. 644 թ.¹⁰: Կիլիկիայում Դուգդամիի մահից մի քանի տարի անց վճռական ճակատամարտ է տեղի ունենում կիմերական և սկյութական զորքերի միջև: Կիմերներին առաջնորդում էր Դուգդամիի որդին՝ Սանդաքատրուն կամ Սանդակուրուն¹¹, իսկ սկյութներին՝ Պարտատուայից հետո գահ բարձրացած Մադիոսը: Այս ճակատամարտում կիմերները վերջնական պարտություն են կրում: Այսպիսով, կիմերների պատմական դերը Փոքր Ասիայում ավարտվում է. նրանց զգալի մասը բնակություն է հաստատում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան սահմանների հարևանությամբ՝ Փոքր Հայքից արևմուտք: Այդ երկիրը հայերն այնուհետև անվանելու էին Գամիքը: Ըստ Հերոդոտոսի՝ կիմերները հաստատվել են նաև այն թերակղզում, որտեղ իր ժամանակ գտնվել է «հելլենների հիմնած Սինոպե քաղաքը»¹²:

Մեզ ավելի լավ են հայտնի սկյութական առաջնորդները և արքաները: Նրանցից են Իշպական/ Շագապուտարան, Պարտատուան /Պրոտոթիոսը և Մադիոսը: Շագապուտարայի վերաբերյալ ուրարտական գրավոր աղբյուրներն առայժմ ընձեռում են մեկ տվյալ: Ռուսախինիլիում հայտնաբերված կավե սալիկներից մեկի սեպագիր արձանագրությունը վկայում է, որ Ռուսա Արգիշտորդու ժամանակակից Շագապուտարան (*կուզ* ցեղի «առաջնորդը») «գնացել» է Մանա երկիր¹³: Այս փաստը հատկապես կարևորվում է մանացիների և սկյութների դաշնակցության և ասուրա-մանայական հակամարտության համատեքստում¹⁴: Ասորեստանյան արձանագրություններից մեկում ասվում է, որ Ասարհադոն արքան ջախջախել է

⁹ Меликишвили 1951, 39. Меликишвили 1959, 226.

¹⁰ Алексеев 1992, 30. Иванчик 1996, 110, 118. Քոսյան 1999, 245, 252:

¹¹ Սանդաքատրու անվան տարընթերցման (^mSa-an-dak-KUR-ru) վերաբերյալ տե՛ս Ivantchik 2001, 15. Strobel 2012, 797:

¹² Herodotus 1890, IV, 12.

¹³ Меликишвили 1960, 348 (№ 286). Арутюнян 2001, 330–331 (№ 412). Salvini 2001, 262. Salvini 2012, 145.

¹⁴ Գրեկյան 2013, 269:

սկյութ Իշպակայի զորքը¹⁵: Հզոր ցեղապետ Իշպական¹⁶, որի անունը հավանաբար առաջացել է «ծիավոր» (Aspaka) բառից¹⁷, նախկինում նույնացվել է Մ. Խորենացու հաղորդած Սկայորդու հոր հետ¹⁸, մինչդեռ ճիշտ կլիներ Սկայորդի-Իշպակա համապատասխանեցումը՝ հիմք ընդունելով Պարոյր-Պարտատուա նույնացման հնարավորությունը: Դժվար չէ տեսնել նաև, որ ուրարտական սեպագիր արձանագրության Շագապուտարան/Շագայորդին¹⁹ նույնպես համապատասխանում է Խորենացու հիշատակած Սկայորդուն կամ, տառացի, Սակի որդուն: Համադրելով առկա տեղեկությունների քննությամբ ստացված արդյունքները՝ կարելի է եզրակացնել, որ հայկական աղբյուրների Սկայորդուն ուրարտական արձանագրության մեջ համապատասխանում է Շագապուտարան, իսկ ասուրական արձանագրությունում՝ Իշպական: Այսինքն՝ Շագապուտարա և Իշպակա անձնանունների տակ «թաքնված է» միևնույն պատմական անձնավորությունը: Նույնն է նաև Շագապուտարայի և Իշպակայի գործունեության ժամանակը: Այսպիսով, գրավոր տարբեր աղբյուրների և պատմագիտական վերականգնումների հիման վրա սկյութական միևնույն ցեղապետի համար ունենում ենք անունների հետևյալ շարքը՝ Շագապուտարա-Շագայորդի-Սկայորդի-Իշպակա-Ասպակ: Հիշյալ Շագայորդին իշխում էր մի երկրում, որը գտնվում էր Շիրակից հյուսիս՝ Կղարջքի հարևանությամբ²⁰ և, հավանաբար, մեծ մասամբ համընկնում էր Ջավախքի հետ: Վերջինս Գուգարաց աշխարհի մասն էր: Հնարավոր է, որ Գուգարք տեղանվան հիմքում ընկած լինի սկյութական **գոգ** ցեղախմբի անունը²¹: Հավանաբար, Շագայորդին/

¹⁵ Дьяконов 1951, 216-217 (№ 65).

¹⁶ Հայտնի է այս անձնանվան հունարեն ' Ἀσπακος գրելածը. տե՛ս Աбаев 1949, 191:

¹⁷ Грантовский 1970, 266.

¹⁸ Երեմյան 1968ա, 98:

¹⁹ Ուրարտական արձանագրության ^mšá-ga-pu_x-tar-a բառը հայերեն կարելի է թարգմանել «սկայորդի»: Այս եզրահանգումը տարիներ առաջ կատարել էր Տ. Դավալյանը՝ «Սկյութները Առաջավոր Ասիայում» վերնագրով անտիպ հոդվածում, որը նա սիրահոժար մեզ էր տրամադրել: Այժմ այդ աշխատության համառոտ տարբերակը հրատարակված է. տե՛ս Դավալյան 2013, 435: Հ. Կարապոզյանի կարծիքով՝ ասորեստանյան աղբյուրների Իշպական ուրարտական արձանագրության Շագայորդին է, որը համապատասխանում է հայ պատմագրության մեջ հիշատակվող Սկայորդուն. տե՛ս Կարապոզյան 1984, 80:

²⁰ Никольский 1896, 86. König 1957, 97. Арутюнян 1985, 94.

²¹ Մանանդյան 1944, 36-40. Меликишвили 1959, 224.

Իշպական եղել է *գոգերի* հզոր ցեղի առաջնորդը²²: Սկայորդու (Իշպակա/Ասպակ) անունն ակնհայտորեն կապված է նաև Տուրուբերանի Ասպակունեաց ձոր գավառի հետ, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում: Խորենացին հաղորդում է, որ Սենեքերիմին սպանողներից մեկին՝ Սանասարին, Սկայորդին բնակեցնում է Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր երկրի հարավարևմտյան կողմում²³: Նկարագրվող իրադարձությունները նման ձևով են ներկայացվում նաև հայ ժողովրդական վեպի պատումներից մեկում, որտեղ Սենեքերիմին սպանելուց հետո Ադնամելիքն ու Սանասարը գնում են «Սասունա լեռներ»²⁴: Ստացվում է, որ սկյութների առաջնորդը, հովանավորելով արքայասպան ասորեստանցիներին, նրանց տեղավորում է իր ազդեցության տակ գտնվող տիրույթում: Հիշյալ դեպքը տեղի է ունեցել Սինաքերիբի սպանությունից հետո՝ հավանաբար մ.թ.ա. 681 թ. վերջին – 680 թ. սկզբին, մինչև Ասարհադունի գահ բարձրանալը (մ.թ.ա. 680 թ. փետրվար–մարտ)²⁵: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ մ.թ.ա. 681 թ. Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքն արդեն Իշպակայի ազդեցության ոլորտում էր²⁶: Վանի թագավորության տարածքում մ.թ.ա. VII դարում սկյութների և կիմերների առկայության փաստը վաղուց մտել է գիտական շրջանառության մեջ²⁷: Իշպական հավանաբար զոհվել է մ.թ.ա. 678 թ.՝ ասորեստանյան զորքերի դեմ մղված մարտում²⁸: Իշպակայի մահից հետո առաջնորդ է դառնում նրա

²² Այս ցեղախմբի անունը կարող էր ընկալվել նաև *գուգ*, *կուգ*, *կոգ* ձևերով:

²³ Moses Khorenats'i 1980, I, 23. Ակնհայտ է, որ ուրարտական և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունների հիման վրա վերականգնվող դեպքերի ժամանակագրությունը (մ.թ.ա. 681-680 թթ.) Խորենացին ճիշտ է ներկայացրել: Այս իրադարձությունները տեղի էին ունենում այն ժամանակ, երբ սկյութների առաջնորդ Սկայորդին/Իշպական, իրոք, Հայկական լեռնաշխարհում էր:

²⁴ Սանա ծոեր 1977, 150–154:

²⁵ Дьяконов 1951, 215 (№ 63). Бикерман 1975, 188.

²⁶ Այսպիսով, ուրարտական և հայկական աղբյուրներն էապես նպաստում են պատմական իրադարձությունների ճշգրիտ ժամանակագրությունը կազմելուն: Առաջավոր Ասիայում սկյութների հայտնվելու ամենավաղ ժամանակը մինչ այժմ համարվել է մ.թ.ա. 670-ականների սկիզբը, իսկ Իշպակայի հիշատակության համար ընդունվել է մ.թ.ա. 675 թվականը. տե՛ս Алексеев 2003, 57, 290:

²⁷ Ուրարտական արքաները, հավանաբար, ավելի նպատակահարմար էին գտնում օգտվել սկյութական և կիմերական վարձու ջոկատների ծառայությունից, քան պատերազմել այդ ռազմատենչ ցեղերի դեմ. տե՛ս Меликишвили 1951, 38-40:

²⁸ Иванчик 1996, 82. Իշպակայի մահվան թվականի վերաբերյալ նախկինում ընդունված տեսակետը (մ.թ.ա. 673 թ.) շատ չի տարբերվում այսօր շրջանառվող տարե-

Պարտատուա որդին, ում արդեն արքա են անվանում ասորեստանյան աղբյուրները²⁹:

Պարտատուան՝ Հերոդոտոսի «Պատմության» Պրոտոթիոսը³⁰ կամ Մովսես Խորենացու հիշատակած Պարոյրը՝ Սկայորդու որդին³¹, սկյութներին կառավարում է մոտավորապես քսանհինգ տարի՝ մ.թ.ա. 678–653/652 թթ.³²: Նոր գահ բարձրացած «Իշկուզա երկրի արքա» Պարտատուան, ըստ երևույթին, ընդունում է Ասորեստանի թագավոր Ասարհադոնի բանագնացին, քանի որ ինքն էլ հավանաբար բանակցություններից հետո ստրիանդակ է ուղարկում Ասորեստան՝ խնդրելով արքայադստեր ձեռքը³³: Կնքվում է պայմանագիր, որն ամրապնդվում է «Պարոյր Ասպակորդու»³⁴ և Ասարհադոնի դստեր ամուսնությամբ³⁵: Բացառված չէ, որ մ.թ.ա. 673 թվականին նվաճված Արմե–Շուպրիա երկրի կառավարումն Ասարհադոնը հանձնած լինի իր փեսային՝ դեպքերի բերումով Ասորեստանի դաշնակիցը դարձած Պարոյրին/Պարտատուային³⁶: Վերջինս օժանդակում է Ասարհադոնին մարերի դեմ մղվող պայքարում և ճակատագրական պահին Ասորեստանը փրկում է կործանումից³⁷:

թվից. տե՛ս Дьяконов 1951, 216-217 (№ 65). Дьяконов 1956, 272. Երեմյան 1968, 110: Այս միջակայքում նշվել է նաև միջանկյալ տարեթիվ՝ ≈ մ.թ.ա. 675 թ. (Алексеев 2003, 290):

²⁹ Дьяконов 1956, 272. Артамонов 1974, 29.

³⁰ Herodotus 1890, I, 103.

³¹ Moses Khorenats'i 1980, I, 21, 22. Капанцян 1947, 150. Կարազոյզյան 1984, 80: Հարությունյան 1998, 49:

³² Ըստ նախկին տեսակետի՝ քսան տարի. տե՛ս Տիրացյան 1962, 91:

³³ Дьяконов 1951, 228-229. Алиев 1960, 226. Երեմյան 1968, 111: Ասորեստանի արքայադստեր և Պարտատուայի ամուսնության նախապատրաստությունը, ըստ երևույթին, կայացել է մ.թ.ա. 672 թ. տե՛ս Strobel 2014, 377:

³⁴ Մեզ թվում է, թե սխալ չի լինի ակկադերեն արձանագրություններում «Պարտատուա» կոչվող անձնավորության հայեցի պայմանական նման «անվանակոչումը»:

³⁵ Երեմյան 1968, 111. Գրեկյան 2013, 270: Կարծիքը, համաձայն որի Պարտատուայի և Ասորեստանի արքայադստեր ամուսնության վերաբերյալ «ոչ մի փաստ չկա» (Հարությունյան 1998, 46), չի դիմանում քննադատության. տե՛ս Дьяконов 1951, 229:

³⁶ Дьяконов 1956, 272-273. Մեզ հավանական է թվում այս եզրակացությունը, քանի որ Պարոյր-Պարտատուայի հոր՝ Իշպակա-Ասպակի անունը կապվում է պատմական Արմե–Շուպրիայի «Ասպակունեաց ծոր» գավառի անվան հետ (Երեմյան 1968ա, 98): Այս ժամանակաշրջանում սկյութական գերիշխանությունը հավանաբար տարածվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և հյուսիսային Միջագետքում (Тер-Мартirosos 1994, 80):

³⁷ Алиев 1960, 226-227, 230. Հիմքեր կան ենթադրելու, որ սկյութները մի ժամանակ եղել են Ասորեստանի դաշնակիցները. տե՛ս Иванчик 1999, 85:

Մադիսը՝ Պրոտոթիոսի որդին, հավանաբար գահակալել է մ.թ.ա. 653/652–625 թթ.: Նրա առաջնորդությամբ սկյութները, որպես դաշնակիցներ, շարունակում էին գործել Ասորեստանի հակառակորդների դեմ: Սկյութները նախ իրենց են ենթարկել մարերին³⁸: Մ.թ.ա. VII դարի կեսերին սկյութական զորամիավորումները, ըստ երևույթին, ծանր հարված են հասցրել Վանի թագավորությանը, ապա դաշնակցած ասորեստանյան ռազմական ուժերի հետ, մոտավորապես մ.թ.ա. 637 թ. պարտության են մատնել կիմերական զորամիավորումներին³⁹: Դրանից հետո, ըստ Հերոդոտոսի, «սկյութները քսանութ տարի տիրեցին Ասիայում»⁴⁰: Սակայն ավելի իրատեսական են թվում այն հեղինակների տեղեկությունները, որոնք հաղորդում են սկյութների 15-ամյա տիրապետության մասին⁴¹: Կիաքսարի ապստամբության ժամանակ Մադիսը հարձակվել է Մարաստանի վրա՝ փորձելով օգնել ասորեստանցիներին՝ Նինվեի պաշարումը վերացնելու⁴²: Կիաքսարի դեմ պատերազմն ավարտվում է Մադիոսի մահով, որից հետո Առաջավոր Ասիայում սկյութական գերիշխանությանը վերջ է դրվում:

Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, կիմերների առաջխաղացումը սկսվել է մ.թ.ա. VIII դարի 30-ական թթ.⁴³: Առավել հավաստի է, որ նրանց ներխուժումներն Առաջավոր Ասիա կայացել են մ.թ.ա. 714 թվականից ոչ ուշ, երբ կիմերներն արդեն հասել էին Ուրարտուի սահմաններին⁴⁴: Ուրարտական արքաները ջանում էին հակակշիռ ապահովել ասորական ռազմական արկածախնդրությունների և կիմերների ու սկյութների ավազակային ասպատակությունների դեմ⁴⁵: Առժամանակ դա նրանց հաջողվում

³⁸ Дьяконов 1989, 66-67.

³⁹ Գրեկյան 2013, 273: Կիմերների նկատմամբ սկյութների տարած հաղթանակի կոնկրետ թվականը դժվար է վերականգնել: Այն, հավանաբար, տեղի է ունեցել Դ/ Թուգ-դամի/եի մահից (մ.թ.ա. ≈ 640 թ.) մի քանի տարի հետո. տե՛ս Քոսյան 1999, 252:

⁴⁰ Herodotus 1890, I, 106.

⁴¹ Քոսյան 1999, 252-253: Հետաքրքիր է, որ Խորենացին (I, 13) Հայաստանում Մադիսի տիրապետությանը հատկացնում է ընդամենը երկու տարի:

⁴² Herodotus 1890, I, 103, 104, 106. Հերոդոտոսի հիմնարար աշխատությունում պատմական իրադարձությունների հիշատակման այս հերթականությունը, որը բավականաչափ ճշմարտանման է թվում, որոշ հետազոտողների կարծիքով լրացումների կարիք է զգում, մասնավորապես՝ ժամանակագրական նկատառումներով. տե՛ս Дьяконов 1956, 313: Երեմյան 1968ա, 101:

⁴³ Пиотровский 1959, 244. Երեմյան 1968, 89-90, 115:

⁴⁴ Sulimirski 1954, 283. Иванчик 1990, 8, 16. Алексеев 1992, 28. Ivantchik 2001, 14.

⁴⁵ Smith 2005, 271.

էր: Քոչվորների դեմ մարտնչելու դժվարությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ կիմերներն ու սկյութները կիրառում էին նոր մարտավարություն և զինված էին նետ-աղեղներով, որոնց արդյունավետությունն առավել բարձր էր նմանատեսակ նախորդ զենքերից⁴⁶: Կիմերների ներթափանցումն Առաջավոր Ասիա կարող էր հնարավոր դառնալ Ասորեստանի արքա Թրդլաթապալասար III-ից Վանի թագավորության տիրակալ Սարդուրի II-ի կրած ճակատագրական պարտությունից հետո, որպես հետևանք ուրարտական տերության ծայրամասերի պաշտպանունակության թուլացման⁴⁷: Բացի այդ, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մի շարք տարածաշրջաններ (Շիրակ, Սևանի ավազան և այլն) անընդհատ վերանվաճվում էին Վանի թագավորության կողմից⁴⁸: Գերեվարությունների և ավարառությունների հետևանքով, հավանաբար, հիշյալ շրջանների ռազմական և տնտեսական հզորությունը խիստ նվազել էր: Թեև կիմերասկյութական ներխուժումներն Այսրկովկաս դիտարկվում են հինարևելյան տերությունների ներքին խոր ճգնաժամի համատեքստում⁴⁹, այնուամենայնիվ, չի կարելի չնկատել, որ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական իրավիճակի արմատական փոփոխությունը «սկսվեց կիմերական ու սկյութական հորդանների հարձակումներով»⁵⁰: Քննարկվող դարաշրջանում Մերձավոր Արևելքի երկրների քաղաքական կյանքում «կիմերական և սկյութական գործոնները» կարևոր դեր էին խաղում⁵¹: Հին աշխարհը փոկ էր գալիս⁵², և պատմությունը կիմերների և սկյութների զորագնդերին էր վերապահել այդ փլուզմանն օժանդակողների դերը⁵³: Ասորեստանը փրկելու Պարուրի/Պարտատուայի ջանքերը միայն ժամանակավոր արդյունք տվեցին, իսկ Մադիոսի ճիգերը փաստորեն զուր անցան⁵⁴:

Խորհրդային հետազոտողներից ոմանք, հետևելով պատմահայր Հերոդոտոսին, հավանական են համարում, որ կիմերների ներթափանցումն Առաջավոր Ասիա (մասնավորապես՝ Հայկական լեռնաշխարհ), կա-

⁴⁶ Дьяконов 1989, 60-61.

⁴⁷ Пиотровский 1959, 233.

⁴⁸ Ղափանցյան 1940, 59: Мартиросян 1974, 19.

⁴⁹ Пиотровский 1949, 122. Мартиросян 1964, 269.

⁵⁰ Ադոնց 1972, 287: Капанцян 1947, 147-153.

⁵¹ Меликишвили 1951, 38-40. Phillips 1972, 129. Тер-Мартirosов 1994, 80.

⁵² De Morgan 1889, 166. Ադոնց 1972ա, 366: Мартиросян 1964, 16.

⁵³ Мартиросян 1964, 269.

⁵⁴ Алиев 1960, 226-227, 230.

տարվել է Մետոխ-Կողքիսյան ճանապարհով⁵⁵: Այս տեսակետի կողմնակիցները Հ. Մանանդյանի բերած փաստարկները համոզիչ են համարում և հատկապես կարևորում են հայ գիտնականի վաստակը Սև ծովի արևելյան ափով դեպի Անդրկովկաս հնագույն ճանապարհի գոյությունը ապացուցելու հարցում⁵⁶: Եթե ճիշտ է Մետոխ-Կողքիսյան վաղնջական ճանապարհի գոյության և այդ ճանապարհով կիմերների տեղաշարժման տեսությունը, ապա նրանց հարվածներից նախ պետք է տուժեր Սարգուրի II արքայի հիշատակած Կուլխա երկիրը (Կողքիսը)⁵⁷: Կիմերների շարժման վերաբերյալ հայտնվել են նաև այլ կարծիքներ⁵⁸: Ենթադրություններ են արվել, որ նրանց երթուղին անցել է Դարիալի կիրճով (Ալանաց դռնով)⁵⁹ կամ Ալագիրով (Մամիսոնի լեռնանցքով)⁶⁰: Հնարավոր է, որ կիմերները, մինչև հետագայի Կապադովկիայի տարածքում (հայկական աղբյուրների Գամիրքում) բնակություն հաստատելը⁶¹, նախ թափանցել են Ուրմիա լճի ավազան և Շիրակ⁶²: Ըստ գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների՝ Գամիրքը և Ուրմիա լճի հարավային ավազանն Առաջավոր Ասիայում հայտնի այն տարածաշրջաններից են, որտեղ կիմերներին հաջողվել է հիմնավորվել համեմատաբար երկարատև ժամանակով⁶³: Ասուրական աղբյուրները մ.թ.ա. VII դարի ընթացքում Մանան հաճախ են հիշատակում կիմերների կամ սկյութների առնչությամբ⁶⁴: Բոլոր դեպքերում, նրանց շարժման ընդհանուր ուղղությունը Փոքր Ասիայում դիտվում է արևելքից դեպի արևմուտք⁶⁵: Կիմերներին հաջողվեց Փոքր Ասիայի արևմուտքում գրավել Եփեսոսը և Լիդիայի մայրաքաղաք Սարդեսը: Ի վերջո, Մադիոսի

⁵⁵ Մանանդյան 1944, 6-13, 29. Крупнов 1954, 187, 193.

⁵⁶ Крупнов 1958, 177-178.

⁵⁷ Меликишвили 1959, 222-223. Strobel 2014, 379.

⁵⁸ Ի.Մ. Դյակոնովը, օրինակ, համարում է, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում տարածված մերձարևադարձային խիտ անտառների պատճառով հեծյալ ջրկատները չէին կարող արշավել Սև ծովի ափով. տե՛ս Дьяконов 1994, 108:

⁵⁹ Շագում է պարսկերենից՝ Dar-i-Alān. տե՛ս Абаев 1949, 42:

⁶⁰ Дьяконов 1956, 230, 237. Phillips 1972, 129.

⁶¹ Սամուելյան 1931, 84:

⁶² Երեմյան 1968, 91:

⁶³ Пиотровский 1959, 233.

⁶⁴ Меликишвили 1949, 67.

⁶⁵ Дьяконов 1956, 237.

առաջնորդած սկյութական զորքերից վերջնականապես ջախջախվելով, նրանք հեռացան պատմության թատերաբեմից⁶⁶:

Ինչ վերաբերում է սկյութներին, ապա նրանց կենցաղում պատերազմը, ընդհանրապես, մեծ դեր էր խաղում⁶⁷: Առաջավոր Ասիա արշավելիս սկյութական հեծյալ ջոկատների համար ռազմական հենադաշտ է ծառայել, ըստ երևույթին, Հյուսիսային Կովկասը⁶⁸, որտեղ նրանց զորաջոկատները, հավանաբար, համալրվել են տեղական բնակչության ձիավոր խմբերով⁶⁹: Չի բացառվում, որ սկյութական ներխուժումներն ընթացել են տարբեր ուղիներով և մի քանի փուլով⁷⁰: Քոչվոր ցեղախմբերի Այսրկովկաս ներթափանցումներից մեկը, ըստ երևույթին, կատարվել է Դերբենդի անցքով (Ճորա պահակով)⁷¹, սկզբում մինչև Արաքս գետը, իսկ այնուհետև՝ մերձուրմյան տարածաշրջան⁷²: Այսպիսով, սկյութական ցեղերը սկզբում կայանել են Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում, իսկ հետագայում (մ.թ.ա. VII դարի վերջում) առաջ են ընթացել դեպի արևմուտք՝ հասնելով Պաղեստին: Ի դեպ, այստեղի քաղաքներից մեկը (Բեթ շ/սան) ստացել է Սկյութա/ոպոլիս անունը⁷³: Ուրմիա լճից հարավ սկյութների կայանելու վերաբերյալ մի վկայություն է համարվում Սակքըզի (Չիվիե) գանձի առկայությունը⁷⁴: Մանայի կառավարիչները, ըստ երևույթին, երկիր ներխուժած

⁶⁶ Страбон 1964, I, 3, 21. Дьяконов 1956, 232, 234-235. Քոսյան 1999, 252-253:

⁶⁷ Мелюкова 1964, 7.

⁶⁸ Ильинская 1983, 55.

⁶⁹ Смирнов 1966, 16.

⁷⁰ Дьяконов 1956, 235. Пиотровский 1949, 121-122, 130. Пиотровский 1959, 245. Казиев 1949, 9. Երեմյան 1968, 89:

⁷¹ Phillips 1972, 131. Հարությունյան 1998, 33-34:

⁷² Иессен 1965, 22.

⁷³ Պրոկոպիոս Կեսարացի 1987, 125. Пиотровский 1940, 79. Пиотровский 1959, 235, 240. Дьяконов 1956, 302. Suliminski 1954, 294, 309.

⁷⁴ Ghirshman 1954, 106. Пиотровский 1954, 151. Այս նշանավոր հնագիտական հուշարձանը հայտնաբերվել է 1947 թվականին, պատահաբար, երբ փոթորկից հետո փլվել է բլրի լանջը: Հետազոտողների կարծիքով հիշյալ «գանձը» իրականում ականավոր առաջնորդի թաղումն ուղեկցող գույքն է. տե՛ս Бонгард-Левин, Грантовский 1983, 17: Ըստ որում, դամբարանում գետեղված բազմաթիվ առարկաներ բնորոշ են սկյութական մշակույթին, իսկ մի շարք այլ իրեր պատրաստված են ասորական և տեղական (Մանայի) ավանդույթների ոգով. հմմտ. Ghirshman 1954, 106-112. Barnett 1956, 111-112: Դամբանաբլրի մեծ չափերից, իրերի մշակութային պատկանելությունից և շքեղությունից, ինչպես նաև թվագրությունից ելնելով, չի կարելի բացառել, որ այդտեղ թաղված է եղել Պարոպի/Պարտատուայի որդի Մադիոսը՝ մ.թ.ա. VII դարի քսանականներին զոհված սկյութական հզոր արքան: Այստեղ գտնված արծաթյա թիթեղներից մեկի վրա ար-

սկյութներին և կիմերներին դարձնում են իրենց դաշնակիցները ու թույլ են տալիս բնակվել իրենց պետության սահմաններում, որը և առաջացնում է բնակչության որոշակի հատվածի դժգոհությունը⁷⁵: Այս քոչվոր ցեղախմբերի ներխուժումը Հայկական լեռնաշխարհի հանգեցրեց Վանի թագավորության թուլացմանը⁷⁶: Ուրարտական քաղաքների անկման պատճառներից մեկն էլ հրոսակների կողմից դրանց ջրամատակարարման համակարգերի և ոռոգման կառույցների ավերումն էր⁷⁷: Այնուամենայնիվ, ուրարտական քաղաքակրթության որոշ կենտրոններում կյանքը շարունակվում էր նույնիսկ Վանի թագավորության անկումից հետո⁷⁸: Այսինքն՝ կիմերների և սկյութների արշավանքները, որոնք ուղեկցվում էին ավերածություններով և կոտորածներով, ի վիճակի չէին ամբողջովին դադարեցնելու Ուրարտուի պետական կենսագործունեությունը⁷⁹: Հակառակը՝ ստեղծված հեղհեղուկ իրավիճակը կայունացնելու նպատակով Մերձավոր Արևելքի հին պետությունները հնարավորին չափ օգտվում են կիմերական և սկյութական վարժու գորաջուկատների ծառայություններից⁸⁰: Մինչույն ժամանակ կիմերական և սկյութական ցեղերի ներխուժումներն Առաջավոր Ասիայի պետությունների սահմաններ լրջորեն փոխում են տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակը⁸¹ և նախադրյալներ ստեղծում հինարևելյան տերությունների՝ Ասորեստանի և Ուրարտուի անկման համար⁸²: Մասնավորապես, Հայկական լեռնաշխարհում նաև մշակութային անկում է նկատվում: Հայկական բարձ-

---

ձանագրված է Պարտատուա անունը. հմմտ. Strobel 2012, 831: Ասվածին չի հակասում բրոնզե տաշտածն «դիակալի» թվագրությունը՝ «որոշ չափով վաղ, քան մ.թ.ա. VII դարի վերջը». տե՛ս Wilkinson 1960, 219-220: Հիշենք նաև, որ Զիվիեի «գանձը» գտնվել է հիշյալ գետեղարանում: Նախկինում ենթադրություն է արվել, որ «գանձը» կազմող իրերի հավաքածոն, իրականում, Իշպակալի թաղման գույքն է. տե՛ս Курочкин 1994, 120-121:

⁷⁵ Меликишвили 1949, 59, 67.

⁷⁶ Дьяконов 1951, 29-30. Пиотровский 1959, 235, 240-241, 256.

⁷⁷ Тирацян 1979, 160.

⁷⁸ Այս առումով առավել ակնառու է Էրեբունի-Արինբերդի օրինակը, որի պեղումներով հայտնաբերված ճարտարապետական և հնագիտական տվյալներն ասվածի լավագույն վկայություններն են: Հետուրարտական ժամանակաշրջանում կյանքը շարունակվում էր նաև այլ քաղաքներում՝ Տոսպ-Վանում, Արգիշտիխինիլի-Արմավիրում. տե՛ս Տիրացյան 1966, 95. Тирацян 1979, 161-162, 171:

⁷⁹ Дьяконов 1951a, 30, 39. Пиотровский 1959, 232-233.

⁸⁰ Меликишвили 1949, 59, 67. Меликишвили 1951, 38-40. Меликишвили 1954, 314-316, 363-364. Пиотровский 1959, 233-234. Тер-Мартirosов 1994, 80.

⁸¹ Երեմյան 1968, 114:

⁸² Երեմյան 1970, 51:

րավանդակի արևելքում մ.թ.ա. VII դարի ընթացքում կազմավորվում է մարական պետականությունը՝ նոր նվաճումների հավակնություններով⁸³: Կիմերների առավել ակտիվության ժամանակաշրջանն Առաջավոր Ասիայում ընդունված է համարել մոտավորապես մ.թ.ա. 720-650 թթ., իսկ նույն տարածաշրջանում սկյութների հզորության ժամանակն ընկնում է $\approx$ մ.թ.ա. 680-620 թթ. միջև⁸⁴: Ենթադրվում է, որ մ.թ.ա. VII դարի երկրորդ կեսին սկյութները (հմա՝ նրանց մի մասը-ԳԹ) վերադառնում են մերձսևծովյան տափաստաններ⁸⁵:

Կիմերների ծագումը պարզաբանելու հիմնական դժվարությունն այն է, որ նրանց վերաբերյալ տվյալները կցկտուր են կամ միջնորդավորված⁸⁶: Կիմերները, ըստ էության, Արևելյան Եվրոպայի պատմական առաջին ժողովուրդն են⁸⁷: Կարծիք կա, որ կոբանյան մշակույթի հնագիտական համալիրները կիմերների մասին պատմական վկայությունների իրեղեն փաստերն են⁸⁸: Այս տեսակետը մեր ժամանակներում չի ընդունվում⁸⁹: Ժխտվում է նաև կիմերների առնչությունը ղըզըլ-կոբայան մշակույթին⁹⁰: Նրանք «հնդեվրոպական ժողովուրդ» են համարվում⁹¹ և բնորոշվում են որպես իրանական լեզուներին պատկանող ցեղախումբ⁹²: Կիմերները համարվում են սկյութներին ազգակից ժողովուրդ⁹³: Որոշ ուսումնասիրողներ նշում են «կիմերական մշակույթի» ծագումնաբանական կապը «սրուբնայա» մշակույթի հետ, ուստի և դրանցից առաջինի և թրակական մշակույթի միջև ազգակցության բացակայությունը՝ չբացառելով վերջինիս որոշ տարրերի փոխառության հնարավորությունը⁹⁴: Կիմերների էթնիկ պատկանելության խնդիրը, որոշ հետազոտողների կարծիքով, լուծվում է նրանց հյուսիսիրա-

⁸³ Алиев 1960, 232-233.

⁸⁴ Երեմյան 1968, 113-114:

⁸⁵ Лесков 1981, 109.

⁸⁶ Худорoulos 2015, 119.

⁸⁷ Городцов 1928, 46-47. Крупнов 1958, 176.

⁸⁸ Ельницкий 1949, 23.

⁸⁹ Скаков 2009, 149. Նշված աշխատության մեջ կոբանյան մշակույթը քննարկվում է կոբանա-կոլխիդյան պատմամշակութային ընդհանրության շրջանակներում:

⁹⁰ Крис 1989, 31.

⁹¹ Ստրաբոն 1940, 111. Ադոնց 1972, 272:

⁹² Дьяконов 1956, 241.

⁹³ Иванчик 2009, 75.

⁹⁴ Мелюкова 1989, 16.

նական (սկյութներ, սարմատներ և այլն) ցեղերի շարքը դասելու օգտին⁹⁵: – Կիմերները, համաձայն գոյություն ունեցած պատկերացումների, սկյութներ կոչվող ցեղային ընդհանրության մեջ մտնող ցեղախմբերից մեկի անդամներն են: Այժմ պայմանականորեն ընդունված է «կիմերական մշակույթ» անվանել հյուսիսներձևնոստյան նախասկյութական բնակչության մշակույթը⁹⁶:

Սկյութները միակ իրանական էթնիկ խումբն են, որոնք զերծ են մնացել զրադաշտականության ազդեցությունից⁹⁷: Հին աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդներ «սկյութ» անվանումը գործածել են հավաքական իմաստով⁹⁸: Ըստ Մ.Ի. Արտամոնովի՝ «սկյութը» ընդհանուր անվանում է Դանուբից մինչև Ենիսեյ ընկած եվրասիական տափաստանների բնակչության համար՝ մ.թ.ա. VII–III դարերում⁹⁹: «Սկյութը», որպես ազգագրական հասկացություն, անորոշ է և առաձգական¹⁰⁰: Հիշյալ եզրույթի տակ պետք է հասկանալ սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոտավորապես միևնույն աստիճանի վրա գտնվող խառնիխուռն ցեղերի համախմբությունը¹⁰¹, որոնք կապված էին շատ թե քիչ ընդհանուր մշակույթով և երբեմն նաև ծագումով¹⁰²: Հավանական է, որ Առաջավոր Ասիայի «սկյութական» որոշ հնագիտական համալիրներ կապված են ոչ թե բուն սկյութական ցեղերի («շկուզա»), այլ նույնքան սկյութական «գիմիրա» ցեղախմբերի հետ, որոնք հիշյալ տարածաշրջանում ներկա էին մ.թ.ա. VII–VI դարերում¹⁰³: Հնարավոր է, որ ասորեստանցիները կիմերների հետ են նույնացրել նաև այլ քոչվոր ցեղախմբերի¹⁰⁴: Թե՛ սկյութները, թե՛ կիմերները Առաջավոր Ասիայում հանդես են եկել որպես հեծյալ ռազմիկների ջոկատներից կազմված քոչվորների ցեղախմբեր, որոնք ունեին մշակութային զարգացման նույն մակարդակը¹⁰⁵: Ենթադրվում է, որ և՛ սկյութական, և՛ բուն կիմերական ցեղերը մ.թ.ա. VIII–VII դարերում ունեին միանման զենք և հեծելասարք, արտա-

⁹⁵ Абаев 1971, 11. Хыдопулос 2015, 119.

⁹⁶ Иванчик 1999, 78, 88.

⁹⁷ Дьяконов 1970, 45-46.

⁹⁸ Тер-Аветисян 2010, 191.

⁹⁹ Артамонов 1966, 10.

¹⁰⁰ Ростовцев 1929, 9.

¹⁰¹ Пиотровский 1939, 32.

¹⁰² Sulimirski 1954, 282.

¹⁰³ Дьяконов 1956, 241.

¹⁰⁴ Городцов 1928, 47.

¹⁰⁵ Иессен 1954, 130.

կարգ մոտ մշակույթներ, առանց նկատելի տարբերությունների¹⁰⁶: Մյուս կողմից, համամիտ ենք, որ հնագիտական մշակույթների գրեթե նույնությունից (տվյալ դեպքում՝ կիմերական և սկյութական) չի բխում այդ մշակույթները կրողների էթնիկ նույնականությունը¹⁰⁷: Ամեն դեպքում, էթնոսը պարզելու համար կարող են նշանակություն ունենալ թաղման ծեսի երբեմն թույլ նկատելի մանրամասները¹⁰⁸:

Գրականություն

- Ադոնց Ն. 1972, Հայերի ծագումը, Հայաստանի պատմություն, Սարգսյան Գ.Խ. (խմբ.), Երևան, «Հայաստան», էջ 287-346:
- Գրեկյան Ե. 2013, Մարաստան, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I, Քոսյան Ա.Վ. (խմբ.), Երևան, «Ձանգակ», էջ 261-282:
- Դալայյան Տ. 2013, Սկյութներ, Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. I, Քոսյան Ա.Վ. (խմբ.), Երևան, «Ձանգակ», էջ 425-438:
- Երեմյան Ա.Տ. 1968, Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 89-116:
- Երեմյան Ա.Տ. 1968ա, Հայկական առաջին պետական կազմավորումները (VII-VI դդ. մ.թ.ա.), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, Երևան, էջ 91-120:
- Երեմյան Ա.Տ. 1970, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 27-56:
- Կարազյոզյան Հ. 1984, Ուրարտական գաղափարագիր անձնանուններ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, Երևան, էջ 72-82:
- Հարությունյան Բ.Հ. 1998, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Երևան, «Հայագիտակ», 90 էջ:
- Ղափանցյան Գ.Ա. 1940, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, «Պետական համալսարանի հրատարակչություն», 238 էջ:

¹⁰⁶ Иессен 1953, 110. Медведская 1992, 105. Ivantchik 2001, 56, 280. Մշակույթների նմանությունից ընդամենը կարելի է եզրակացնել, որ քոչվորների հիշյալ երկու խմբերը պատկանում են միևնույն տնտեսական-մշակութային տիպին, մեր պատկերացմամբ՝ մեկ մշակութային ընդհանրությանը: Ուստի հնարավոր ենք համարում, որ թաղման ծեսի բաղադրամասերի մանրակրկիտ վերլուծությամբ կիմերական և սկյութական համալիրները տարանջատվեն և քննարկվեն առանձին՝ որպես տարբեր մշակույթների բաղկացուցիչներ:

¹⁰⁷ Ivantchik 2001, 280.

¹⁰⁸ Монгайт 1973, 82.

- Մանանդյան Հ. 1944, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Երևան, «Հայպետհրատ», 72 էջ:
- Պրոկոպիոս Կեսարացի 1987, Գաղտնի պատմություն, թարգմ.՝ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 164 էջ:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1977, Կիմերների և կիմերերենի պրոբլեմը արդի գիտության մեջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, Երևան, էջ 73-82:
- Ջահուկյան Գ.Բ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն», 748 էջ:
- Սամուելյան Խ. 1931, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. I, Երևան, «Պետհրատ», 382 էջ:
- Սասնա ծռեր 1977, Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 700 էջ:
- Ստրարոն 1940, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, «Պետական համալսարանի հրատարակչություն», 124 էջ:
- Տիրացյան Գ.Ա. 1962, Գրախոսություն. Հ. Ժամկոչյան, «Հայաստանը նախնադարյան-համայնական հասարակության և ստրկատիրության շրջանում, Երևան, 1961», Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), N 4, Երևան, էջ 87-95:
- Տիրացյան Գ.Ա. 1966, Հին հայկական պետության առաջացումը, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 4, Երևան, էջ 83-102:
- Քոսյան Ա.Վ. 1999, Արամ նահապետը Կապադովկիայում (Մի վարկածի առթիվ), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, Երևան, էջ 237-259:
- Абаев В.И. 1949, Осетинский язык и фольклор, т. 1, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 601 с.
- Абаев В.И. 1971, О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы, Проблемы скифской археологии, Либеров П.Д., Гуляев В.И. (ред.), Москва, "Наука", с. 10-13.
- Алексеев А.Ю. 1992, Скифская хроника (Скифы в VII-IV вв. до н.э.: историко-археологический очерк), С.-Петербург, "Петербургкомстат", 206 с.
- Алексеев А.Ю. 2003, Хронография европейской Скифии VII-IV веков до н.э., С.-Петербург, "Государственный Эрмитаж", 416 с.
- Алиев И. 1960, История Мидии, т. I, Баку, изд. АН АзССР, 491 с.
- Артамонов М.И. 1966, Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа, Прага-Ленинград, "Артия", "Советский художник", 120 с.
- Артамонов М.И. 1974, Киммерийцы и скифы, Ленинград, изд. Ленинградского университета, 156 с.
- Арутюнян Н.В. 1985, Топонимика Урарту, Ереван, изд. АН АрмССР, 308 с.
- Арутюнян Н.В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, "Гитутюн", 542 с.
- Бикерман Э. 1975, Хронология древнего мира, Москва, "Наука", 336 с.
- Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. 1983, От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история, Москва, "Мысль", 206 с.

- Городцов В.А. 1928, К вопросу о киммерийской культуре, Труды Секции археологии Института археологии и искусствознания, т. II, Москва, с. 46-60.
- Грантовский Э.А. 1970, Ранняя история иранских племен Передней Азии, Москва, “Наука”, 391 с.
- Дьяконов И.М. 1951, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник древней истории, N 3, Москва-Ленинград, с. 207-252.
- Дьяконов И.М. 1951а, Последние годы Урартского государства по ассиро-вавилонским источникам, Вестник древней истории, N 2, Москва-Ленинград, с. 29-39.
- Дьяконов И.М. 1956, История Мидии, Москва-Ленинград, изд. АН СССР, 485 с.
- Дьяконов И.М. 1970, Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа (К методике исследования исчезнувших языков), Вестник древней истории, N 4, Москва, с. 39-63.
- Дьяконов И.М. 1989, Урарту, Фригия, Лидия, История древнего мира, кн. 2, Дьяконов И.М. и др. (ред.), Москва, “Наука”, с. 46-69.
- Дьяконов И.М. 1994, Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке, Российская археология, N 1, Москва, с. 108-116.
- Ельницкий Л.А. 1949, Киммерийцы и киммерийская культура, Вестник древней истории, N 3, Москва-Ленинград, с. 14-26.
- Иванчик А.И. 1990, Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, Вестник древней истории, N 3, Москва, с. 3-19.
- Иванчик А.И. 1996, Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э., Москва, “Наука”, 324 с.
- Иванчик А.И. 1999, Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии, Вестник древней истории, N 2, Москва, с. 77-97.
- Иванчик А.И. 2009, К вопросу о скифском языке, Вестник древней истории, N 2, Москва, с. 62-88.
- Иессен А.А. 1953, К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н.э. на юге европейской части СССР (Новочеркасский клад 1939 г.), Советская археология, XVIII, Москва, с. 49-110.
- Иессен А.А. 1954, Некоторые памятники VIII-VII вв. до н.э. на Северном Кавказе, Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.), Шелов Д.Б. (ред.), Москва-Ленинград, изд. АН СССР, с. 112-131.
- Иессен А.А. 1965, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи, Материалы и исследования по археологии СССР, N 125, Иессен А.А., Кушнарева К.Х. (ред.), Москва-Ленинград, изд. АН СССР, с. 10-36.
- Ильинская В.А. 1983, Скифы и Кавказ (тезисы доклада), Археологический сборник Государственного Эрмитажа, вып. 23, Пиотровский Б.Б. (ред.), Ленинград., “Искусство”, с. 55-56.
- Казиев С.М. 1949, Археологические раскопки в Мингечауре, Материальная культура Азербайджана, т. I, Баку, с. 9-49.

- Капанцян Г. 1947, Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 290 с.
- Крис Х.И. 1989, Кизил-кобинская культура предгорного Крыма, Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время, Археология СССР, Мелюкова А.И. (ред.), Москва, "Наука", с. 29-32.
- Крупнов Е.И. 1954, О походах скифов через Кавказ, Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.), Шелов Д.Б. (ред.), Москва-Ленинград, изд. АН СССР, с. 186-194.
- Крупнов Е.И. 1958, Киммерийцы на Северном Кавказе (По археологическим данным), Материалы и исследования по археологии СССР, Материалы и исследования по археологии СССР, N 68, Пиотровский Б.Б. (ред.), Москва-Ленинград, изд. АН СССР, с. 176-195.
- Курочкин Г.Н. 1994, Хронология переднеазиатских походов скифов по письменным и археологическим данным, Российская археология, N 1, Москва, с. 117-122.
- Лесков А.М. 1981, Курганы: находки, проблемы, Ленинград, "Наука", 168 с.
- Мартirosян А.А. 1964, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 312 с.
- Мартirosян А.А. 1974, Аргиштихинили, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 176 с.
- Медведская И.Н. 1992, Периодизация скифской архаики и Древний Восток, Российская археология, N 3, Москва, с. 86-107.
- Меликишвили Г.А. 1949, Некоторые вопросы истории Манейского царства, Вестник древней истории, N 1, Москва-Ленинград, с. 57-72.
- Меликишвили Г.А. 1951, Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири-Урарту, Вестник древней истории, N 4, Москва-Ленинград, с. 22-40.
- Меликишвили Г.А. 1954, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т. I, Наири-Урарту, Тбилиси, изд. АН ГрузССР, 446 с.
- Меликишвили Г.А. 1959, К истории древней Грузии, Тбилиси, изд. АН Груз. ССР, 510 с.
- Меликишвили Г.А. 1960, Урартские клинообразные надписи, Москва, изд. АН СССР, 504 с.
- Мелюкова А.И. 1964, Вооружение скифов, Москва, "Наука", 91 с.
- Мелюкова А.И. 1989, Предскифский период в степях Северного Причерноморья, Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время, Археология СССР, Мелюкова А.И. (ред.), Москва, "Наука", с. 10-16.
- Монгайт А.Л. 1973, Археология Западной Европы: каменный век, Москва, "Наука", 356 с.
- Никольский М.В. 1896, Клинообразные надписи Закавказья, Материалы по археологии Кавказа, вып. V, Москва, тип. А.И. Мамонтова и К°, 136 с.
- Пиотровский Б.Б. 1939, Урарту. Древнейшее государство Закавказья, Ленинград, "Государственный Эрмитаж", 58 с.

- Пиотровский Б.Б. 1940, Скифы и Закавказье, Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа, т. III, Ленинград, с. 71-92.
- Пиотровский Б.Б. 1949, Археология Закавказья, Ленинград, изд. Ленинградского университета, 131 с.
- Пиотровский Б.Б. 1954, Скифы и древний Восток (Доклад на конференции по скифо-сарматской археологии), Советская археология, XIX, с. 141-158.
- Пиотровский Б.Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, изд. восточной литературы, 284 с.
- Пьянков И.В. 1979, К вопросу о путях проникновения ираноязычных племен в Переднюю Азию, Переднеазиатский сборник, т. III, Дандамаев М.А., Лившиц В.А. (ред.), Москва, "Наука", с. 193-207.
- Ростовцев М.И. 1929, Срединная Азия, Россия, Китай и звериный стиль, ΣΚΙΘΙΚΑ 1, Seminarium Kondakovianum, Прага, тип. "Политика", с. 7-48.
- Скаков А.Ю. 2009, Некоторые проблемы истории Северо-Западного Закавказья в эпоху поздней бронзы – раннего железа, Краткие сообщения Института археологии, вып. 223, Москва, с. 143-172.
- Смирнов А.П. 1966, Скифы, Москва, "Наука", 200 с.
- Страбон 1964, География, в 17 книгах, Москва, "Наука", 936 с.
- Тер-Аветисян С.В. 2010, Памятники древности Карабаха и скифская проблема, Арменоведческие исследования, Научное наследие, т. 6, Ереван, "Гитутюн", с. 175-194.
- Тер-Мартirosов Ф.И. 1994, Скифское царство в Передней Азии и исторические основы предания о Паруйре Скайорди как царе Армении, Историко-филологический журнал, N 1-2, Ереван, с. 67-84.
- Тирацян Г.А. 1979, Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований, Вестник древней истории, N 2, Москва, с. 160-175.
- Barnett R.D. 1956, The Treasure of Ziwiye, Iraq, v. XVIII, London, p. 111-116, pl. XV-XX.
- Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001, Ayanis I, Roma, "CNR-Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici", 396 p.
- De Morgan J. 1889, Mission scientifique au Caucase; études archéologiques & historiques I, Paris, "Ernest Leroux", 231 p.
- Ghirshman R. 1954, Iran: from the Earliest Times to the Islamic Conquest, London, "Penguin Books", 368 p.
- Herodotus 1890, The History of Herodotus, trans. by G.C. Macaulay, London and NY, "pub. Macmillan", XII+299p.
- Ivantchik A.I. 2001, Kimmerier und Skythen, Moskau, "Philipp von Zabern", 324 S.
- König F.W. 1957, Handbuch der chaldischen Inschriften, T. II, Graz, "Ferdinand Berger, Horn (N.-Ö.)", 276 S.

- Moses Khorenats'i 1980, *History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources* by Robert W. Thomson, Cambridge (Mass.), London, "Harvard University Press", VIII+408 p.
- Phillips E.D. 1972, *The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology*, *World Archaeology*, N 4/2, p. 129-138.
- Salvini M. 2001, *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, in: Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001, p. 251-319.
- Salvini M. 2012, *Corpus dei testi urartei IV*, Roma, "Istituto di studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente", 323 p.
- Smith A.T. 2005, *Prometheus Unbound: Southern Caucasia in Prehistory*, *Journal of World Prehistory*, N 19/4, New York, London, p. 229-279.
- Strobel K. 2012, "Kimmeriersturm" und "Skythenmacht": eine historische Fik-tion?, *Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*, Lanfranchi G.B. et al (eds.), Wiesbaden, "Harrassowitz", p. 793-842.
- Strobel K. 2014, *The Cimmerians in Asia Minor, Some Observations on Anatolian Cultures*, Çinardali-Karaaslan N. et al (eds.), Ankara, "Hacettepe University Press", p. 369-386.
- Sulimirski T. 1954, *Scythian Antiquities in Western Asia*, *Artibus Asiae*, N 17/¾, Ascona, p. 282-318.
- Wilkinson C.K. 1960, *More Details on Ziwiyeh, Iraq*, v. XXII, London, p. 213-220, pl. XXIX-XXX.
- Xydpoulos I.K. 2015, *The Cimmerians: their origins, movements and their difficulties*, *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas*, Tsetskhladze G.R. et al (eds.), Hargrave, Oxford, "Gordon House", p. 119-123.

ԿԻՄԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՍԿՅՈՒԹՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Գարեգին Թումանյան

Կիմերների և սկյութների որոշ առաջնորդներ առնչվում են Հայկական լեռնաշխարհում ու նրա շուրջը ծավալված իրադարձություններին: Մեզ հայտնի է կիմերական ընդամենը երեք անձնանուն՝ Թեուշպա, Դուգդամի և Սանդակուրու: Կիլիկիայում կիմերական և սկյութական զորքերի միջև մոտավորապես մ.թ.ա. 637 թ. տեղի ունեցած ճակատամարտում կիմերները վերջնական պարտություն են կրում: Այսպիսով, կիմերների պատմական դերը Փոքր Ասիայում ավարտվում է. նրանց զգալի մասը բնակություն է հաստատում Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան սահմանների հարևանությամբ՝ Գամիրքում:

Առավել հայտնի են սկյութական առաջնորդները և արքաները՝ Իշպակա/Շագապուտարան, Պարտատուա/Պրոտոթիոսը և Մադիոսը: Համադրելով առկա տվյալների վերլուծությամբ ստացված արդյունքները՝ կարելի է եզրակացնել, որ ասուրական արձանագրության Իշպակային ուրարտական արձանագրության մեջ համապատասխանում է Շագապուտարան, իսկ հայկական աղբյուրներում՝ Սկայորդին: Նրանից հետո առաջնորդ է դառնում Պարտատուան, որին արդեն արքա են անվանում ասորեստանյան աղբյուրները: Պարտատուան (<Երոդոտոսի «Պատմության» Պրոտոթիոսը կամ Մովսես Խորենացու հիշատակած Պարույրը՝ Սկայորդու որդին) սկյութներին կառավարում է մոտավորապես քսանհինգ տարի՝ մ.թ.ա. 678-653/652 թթ.: Մադիոսը՝ Պրոտոթիոսի որդին, հավանաբար գահակալել է մ.թ.ա. 653/652-625 թթ.: Նրա առաջնորդությամբ սկյութները նախ իրենց են ենթարկել մարերին, ապա դաշնակցած ասորեստանյան ռազմական ուժերի հետ՝ պարտության են ենթարկել կիմերական զորամիավորումներին: Կիաքսարի ապստամբության ժամանակ Մադիոսը հարձակվել է Մարաստանի վրա՝ փորձելով օգնել ասորեստանցիներին՝ Նինվեի պաշարումը վերացնելու: Կիաքսարի դեմ պատերազմն ավարտվում է Մադիոսի մահով, որից հետո Առաջավոր Ասիայում սկյութական գերիշխանությանը վերջ է դրվում:

Այդ ժամանակաշրջանի Մերձավոր Արևելքի երկրների քաղաքական կյանքում «կիմերական և սկյութական գործոնները» կարևոր դեր էին խաղում: Հին աշխարհը փոլ էր գալիս, և պատմությունը կիմերների և սկյութների զորագնդերին էր վերապահել այդ փլուզմանն օժանդակողների դերը:

Բանալի բառեր՝ Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհ, Վանի թագավորություն, կիմերներ, սկյութներ, առաջնորդներ, Պարտատուա:

КИММЕРИЙЦЫ И СКИФЫ НА АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

Гарегин Туманян

Ряд киммерийских и скифских вождей имеют отношение к событиям на Армянском нагорье и вокруг него. Нам известны всего 3 киммерийских вождя: Теушпа, Дугдамми и Сандакурру. В битве со скифами (в 637 г. до н.э.) киммерийцы потерпели окончательное поражение. На этом истори-

ческая роль киммерийцев в Малой Азии завершилась, значительная их часть поселилась у западных границ Армянского нагорья – в стране Гамирк.

Наиболее известными были скифские вожди и цари – Ишпакай/ Шагапутара, Партатуа/Прототий и Мадий. Сопоставление имеющихся данных позволяет заключить, что Ишпакаю из ассирийской надписи соответствует Шагапутара в надписи урартской и Скайорди в армянских источниках. После него вождем становится Партатуа, который в ассирийских источниках уже называется царем. Партатуа (Прототий в “Истории” Геродота, или Паруйр, сын Скайорди, упомянутый Мовсесом Хоренаци) правил скифами около 25 лет, в 678–653/652 гг. до н.э. Мадий, сын Прототия, по-видимому, царствовал в 653/652–625 гг. до н.э. Под его предводительством скифы сначала подчинили себе мидян, затем совместно с воинскими силами ассирийцев нанесли поражение киммерийским отрядам. Во время восстания Киаксара, пытаясь помочь ассирийцам, Мадий напал на Мидию, чтобы снять осаду Ниневии. Война против Киаксара завершилась смертью Мадия, и таким образом настал конец скифской гегемонии в Передней Азии. В политической жизни стран Ближнего Востока рассматриваемого исторического отрезка “киммерийский и скифский факторы” играли важную роль. Древний мир рушился, и этому способствовали киммерийские и скифские отряды.

Ключевые слова – Малая Азия, Армянское нагорье, Ванское царство, киммерийцы, скифы, вожди, Партатуа.

CIMMERIANS AND SCYTHIANS IN THE ARMENIAN HIGHLAND

Garegin Tumanyan

The article tells about those Cimmerian and Scythian leaders, who pertained to the developments taking place in the Armenian Highland and around it. We are aware of only three personal names of Cimmerians: Teušpa, Dugdammī, and Sandakurru. In the battle that took place in Cilicia in about 637 B.C., Cimmerians suffered eventual overthrow from Scythian troops. At this point, the historical role of Cimmerians in the Asia Minor was ended; a tangible part of them settled near the western borders of the Armenian Highland – in the land Gamirk’.

Scythian leaders and kings are known much better– Išpakāi/ Šagaputara, Partatua/Protothyes, and Madyes. Through synthesizing the results of the analysis of existing data, an inference can be made that Išpakāi mentioned in Assyrian inscriptions coincides with Šagaputara from Urartian inscriptions and Skayordi from Armenian sources. After him, Partatua becomes the leader, who is already referred to as a king in Assyrian sources. Partatua (or Protothyes from Herodotus “Histories” or Paroyr, the son of Skayordi as mentioned by Moses Khorenats‘i) ruled over Scythes for about 25 years, during 678–653/652 B.C. Madyes, the son of Protothyes, probably, reigned during 653/652–625 B.C. Under his leadership, Scythians placed under their command Medes first, then, in an alliance with Assyrian military forces, defeated Cimmerian troops. During the revolt led by Kyaxares, Madyes assault on Media in an attempt to help Assyrians to raise the siege of Nineveh. The war against Kyaxares ended with Madyes’s death, after which the Scythian dominance in the Asia Prior came to its end. “Cimmerian and Scythian factors” played an important role in the political life of the countries of Near East of that period. The old world was collapsing, and the history assigned Cimmerians and Scythians the part of contributing to that collapse.

Key words – Asia Minor, Armenian Highland, Van kingdom, Cimmerians, Scythians, leaders, Partatua.